

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1888. január.

(Renan Ernő legújabb műve: L'histoire du peuple d'Israel, tome 1-er Paris, Calmann-Lévy. — „Az erkölcstelen irodalom ellen alakult szövetség.“ „Pascal levelei“-nek új kiadása, Havet E.-től.)

Szerkesztő úr!

Hogyha Renantól valamely mű jelenik meg, lehetetlen, hogy az ember figyelmen kívül hagyja, s főleg, ha az oly érdekes dolgot tárgyal, mint Izrael népének történelme. S nemcsak hogy a tárgya nagyérdekű, hanem azt is tudjuk, hogy írója szakavatott, mert már negyven év óta foglalkozik bibliai tanulmányokkal kiváló előszerezettel. Ki ne ismerné Renánnak a kereszténység két első száz évéről írott műveit, melyek közül a legelső a „Jézus élete“, mely megjelenésekor oly nagy hatást keltett volt. Az olvasó — meglehet — különösnek fogja találni, hogy Renánnak új munkája, mely a sorozatban a negyedik kötet, tulajdonképpen nem egyéb, mint bevezetés az ő nagy munkájához, „A kereszténység eredeté“-hez, mely ezelőtt pár évvel jelent meg. Némelyek talán azt mondhatják, hogy sokkal logicusabb lett volna először a bevezetést adni, s azután vizsgálni a kereszténységet, mely a judasimus szülötte, s főleg midőn ő az apostolok korát megmagyarázhatlannak tartja amaz eszmék nélkül, melyek Izrael szellemét mozgatták.

Erre nézve hadd álljon itt a szerző felelete, melyet jelen munkája előszavában tesz: „Hogy nem követtem a chronologicus rendet, hogy „Jézus életé“-vel a tárgynak a közepén kezdettem, az onnan van, mert az ember nem tudja, hogy meddig él, s én mindenekelőtt a kereszténység első ötven évét akartam tárgyalni. Aztán azt is meg kell vallanom, Jézus élete engem nagyon vonzott“. Ez mutatja, hogy minő fontosságot tulajdonít az író a kereszténység eredetéről való tanulmányainak. A következő sorokból láthatjuk, hogy Renan általában mily nagy előszeretettel szentelte magát a bibliai tanulmányoknak és minő öröm tölti be, midőn arra gondol, hogy az ifjúságában maga elé tűzött feladatot befejezheti. „Megvallom, mondja, hogy a

midőn munkámat eléhaladni látom, az ezen érzett öröm oly erőt kölcsönöz nekem, hogy azt befejezhetni is remélem. Akkor aztán boldogan éneklek én is az ősz Simeonnal: Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum, in pace.“

Az előszó, melyből e sorok véve vannak, szép és nagy gondolatokat foglal magában; de rosszul itélnők meg Renan szellemét, ha azt hinnők, hogy ő távol tartotta magát minden többé vagy kevésbbé bölcselemi képzelmenyektől, s főleg a paradoxonoktól. Renan szelleme mintegy játszik a paradoxonokkal; némelykor úgy folynak a tollából és egészen természetesen és oly vervével, hogy kimeríthetlennék látszik. S hogy ha e műve előszavában hiányoznak is, magában a műben nem nehéz ilyeneket felfedezni. Sőt annyira szembetűnően jelentkeznek, hogy némely bíráló azt a kérdést teszi fel, ha vajjon azok önkénytelenek, vagy szándékosak-e. Én a magam részéről azt hiszem, hogy azok az ő rendszeréhez tartoznak, s hogy ő gondolataiban legkevésbbé sem lát semmi ellenmondást, szóval, hogy az reá nézve nem létezik.

A mint már említettem, munkájának vezér-eszméje: hogy a judaizmus a kereszténységre való vallásos előkészület; a judaizmusnak ennél nincs más lét-oka. Abban minden is a patriarkák ideje óta a kereszténység felé hajlik. Annyira, hogy Izrael történelmében mindaz, a mi e különös és határozott czéltől eltér, csak tévedés, hiba; ellenben minden, a mi a vallásos eszme ama folyamában halad, mely a kereszténységre vezet, igazság. Annyira, hogy Izrael népének eme történelméről, melyet Renan irt, azt lehet mondani, hogy az sokkal inkább megközelíti az egyházi hagyományt, mint a német iskolának e tárgyról irt elméletei. És itt van már egyike azoknak az ellenmondásoknak, melyekről beszéltem. A modern kritikusokkal egyezőleg Renan nem késlekedik elismerni, hogy a Pentateuch-nak nem Mózes a szerzője.

De aztán mégis úgy veszi, mint hogyha ezeknek authenticitások meg volna állítva. S még hozzá megkísérti bizonyos részek szerkesztését távolabbi időre vinni vissza, de egészen önkényes módon. Igaz, hogy neki szüksége van a korábbi keltezésre, hogy alapot adhasson amaz eszméjének, mely szerint az izraeliták vallása monotheismussal kezdődött. Szerinte nem a prófétismus volt az, mely megteremtette a monotheismust a hébereknél; az megvolt már kezdetben, de aztán eltértek attól. E felfogás teljesen ellenkezik azzal, mely e tárgyra vonatkozólag ma általánosan el van fogadva. A németországi és hollandi kritikusok abban a nézetben vannak, hogy a zsidók, mint minden más nép,

eleintén polytheisták voltak és hogy csak később a prófétismussal jöttek a monotheismusra. S a mi a régiséget illeti, melyet Renan a Pentateuch némely helyeire nézve igényel, oly tudósok, hogy többet ne említsek, mint Reuss és Küenen, azt valódi értékére szállították le. Renan ellenmondásait eléggé illusztrálja, mi az ő módszeréről tájékoztatást ad, a következő idézet. Lássuk mit mond Izrael népe történelmének írója Mózesről: „Hogyan fogjuk fel az emberiség mythikus nagy alakjai közt eme colossalis alakot, a kinek a régi elbeszélések a legfőbb szerepet tulajdonítják Izrael kijövetelében? Erre nehéz feleletet adni. A legenda egészen elfödi őt és bármennyire valószínűnek lássék is az, hogy ő létezett, mégis lehetetlen róla úgy beszélni, mint más istenített vagy transformált emberekről beszélünk... Mint vegyült fajú hivatalnok Egyiptomban testvérei feletti felügyelettel megbizva olyan szerepet játszhatott, mint most a muláttok Szent-Domingó szigeten és a kiszabadításnak lett vezére, — ez igenis lehetséges. De az is éppen úgy lehetséges, hogy az exodus emez elbeszélései, a melyek annyira át vannak szöve mesével, sokkal mythikusabbak, semhogy az ember rendeseknek gondolná; s ezekből az elbeszélésekből semmi egyebet nem kell megtartani, csak az Egyiptomból való kijövetel és a sinai télszigetbe való bemenet tényeit.“ Nekem úgy tetszik, hogy ez elég tiszta, elég világos. A legenda, a mythos légkörében vagyunk. És ezek kódében bajos tisztán látni, nemde?

Nagy tévedés. Halljuk csak tovább Renánt. Éppen úgy folytatja elbeszélését, mintha az egész történelmi dolog lenne, mintha az előbbi sorokat, melyeket idéztem, nem is irta volna. Elbeszéli sorra az Egyiptomból való kijövetel részleteit. S Mózeset, kit elébb mythikus alagnak tüntetett fel, egyszerre valóságos élő személy gyanánt jeleníti. A héberek csodákat mivelnek, de erejüket főképpen az egyiptomiaktól nyerik, a kik velük voltak, s különösen Mózesből, a kit úgy kell tekinteni csaknem, mint egyiptomit, s a kinek szerepe sokkal inkább hasonlít egy oly törzs főnökéhez, mint Abdel-Kader, semmint oly vallás kijelentőéhez, mint Mahomed.“ Én csak e példára szoritkozom, de ilyet még idézhetnék akárhányat. Igaz, hogyha Renan csak a biztosan megállapított tényekre szoritkozik Izrael népe történelmének megírásában, csak fehér lapot ajánlhatott volna emez igen érdekes és kitűnő kötet helyett, melylyel megajándékozott. De ez nem tarthat vissza attól, hogy a valódi történelem és a bölcselmi kritika szempontjából ki ne mondjuk, miszerint a felvételek és általánosítások eme szakadatlan sorában van néhány igen sajátságos. Hanem

azért a könyv érdekességéből semmit sem veszít, ellenkezőleg nagy vonzerőt gyakorol. De végre is, ki az efajta tanulmányokhoz szokva van, önkénytelenül így szól: nagyszerűen van írva, de ez még nem minden.

Renan, műve megírásában eleitől fogva úgy halad, hogy aztán összehasonlítást tehessen Izrael népének történelme s a görögöké és a rómaiaké között. Szerinte e három nép történelmének egyesülése providentialis terv fejleménye, mely abban áll, hogy az emberiség mind közelebb jut az igazsághoz, s mind magasabbra emelkedik a világosság felé. De e három nép történelmének folyamaiban tulajdonképp csak két szellem hatásáról lehet beszélni: a görög és héber szelleméről. Ennek a két szellemnek hatása érezteti magát a jelenkori civilisatióban is. A görög szellemből származott reánk a művészet, bölcelem és a természettudomány; a héberből az erkölcsi lelkiismeret, a tiltakozás mindaz ellen, a mi igazágtalan és a szenvedők iránti rokonszenv. De Renan általánosításával ennél még sokkal tovább megy. Megkísérli azt alkalmazni a politika terén is és azt mondja, hogy a liberalismus a görögöktől jött, a socialismus meg a hebraismusból és a kereszténységből. Nem szükség mondanom, hogy ez állítás hamis. Azelőtt, ki ismeri a régi Görögországot s Renan bizonyára ismeri, világos, hogy a mit mi a politikában liberalismusnak nevezünk, a görögöknél a legkisebb mértékben sem létezett. Az állam volt minden és az egyén semmi. De Renannak szüksége volt arra, hogy idáig vigye az ő tételét. Következőleg e kötetben, itt és ott, talál az ember oly dolgokat, melyek a logikát tulugorják, a mi nagyon sajnós.

Említettem fennebb Renánnak azt a nézetét, hogy a héberek vallása monotheismussal indult ki. Ez az, a mit ő a sátor monotheismusának nevez a patriarkák idejében, vagy még a primitiv Elohimus korszakának. A patriarkáknak egy istenök volt, a kit ők pap nélkül s hivatalos szertartás nélkül imádtak. Aztán jött a helyhez kötött isteni tisztelet, mely visszaesés vallásukban. Az isteni tiszteletet szervezik, behozzák a véres áldozatokat s vallásuk babonás lesz. Elohimot Jahveh váltja fel, a nemzeti isten, a ki féltékeny s nem egyszer kegyetlen. Végre a IX-ik százévben jönnek a próféták s visszaállítják a patriarkai korszak monotheismusát, melyet megtisztítanak s előkészítik az utat a Jézus tanítására.

Ez a felfogás, a mint látni lehet, meglehetősen különbözik attól, melyet a kritika ma az eredetek tanulmányozása után elfoga-

doit, mely szerint az emberiség eléfelé halad, és pedig, ha szabad úgy mondanom, egyenes irányban, a barbárságból indulva ki, hogy megérkezék a kereszténység tiszta szellemiségére. S éppen ez az, a miért némely kritikus azt mondja, hogy Renan teljesen conservatívnak mutatja magát, hogy csaknem az egyházi és népies hagyományt követi. A hagyomány is tényleg úgy tartja, hogy a héberek monotheismussal kezdették, hogy közetlen kijelentést nyertek; aztán a bálványimádó népekkel való érintkezés következtében eltértek ettől s a próféták meg újra visszavezették. Szóval az egyházi hagyomány a vallási fejlődést a héber népnél egészen másképp fogja fel, mint más népeknél.

Renan az ő gazdag és hatalmas művészi adományával néha öszszehasonlításokat tesz, melyek elég érdekesek, de a melyeket az ember aligha várt. S még azt is hozzá kell tenni, hogy némely öszszehasonlítása a jóizlés hiányában is szenved. Így pl. mikor II. Ramses egyiptomi királyt XIV-ik Lajoshoz és Dávidot Napoleonhoz hasonlítja. Egyes korszakok és népek eszméinek és dolgainak állását kitünően tudja néhány megragadó vonásban jellemezni. Így például, mikor a héber népnek aspiratióit és vágyait rajzolja: „Izrael két elmentétes dolog után vágyakozik; olyan akar lenni, mint mindenki és a mint a milyen senki; azt igényli, hogy egyszerre egy valóságos elviselhető sorsnak és egy lehetetlen eszményi álomnak élhet. A profétismus és a királyság kezdettől fogva egymással szembe vannak állítva. Egy világi állam engedelmeskedve a világi államok minden szükségeinek és egy theocraticus demokratia folyton aláásva a polgári rend alapjait, ime a harcz, a melynek fejlődése betölti Izrael egész történelmét és annak annyira eredeti jelleget ad.“ Hogyha Renannak minden nézete ily igaz lenne, mint e sorok tartalma, művéről el lehetne mondani, hogy az tökéletes.

De itt már meg kell állanom, mert ha minden jegyzetemet felhasználni akarnám, egyébről nem beszélhetnék ez alkalommal csak „I z r a e l n é p e t ö r t é n e l m é r ő l“. Az első kötet, mely a héber nép eredetével kezdődik, Dávid uralkodásáig jön le. Renan e kötetben ugyszólva csak elbeszélést ad. A források és bizonyítékok kritikáját más kötetekre hagyta.

Mindazok mellett a megjegyzések mellett is, melyeket tettünk, e könyv a legnagyobb mértékben érdekes. Lehet, hogy az ember nem osztja mind az ő nézeteit, de lehetetlen végig nem követni őt; némelykor az ember türelmetlenkedhetik az ő következtelenségei miatt, de kíváncsian fordít a másik lapra és olvassa elbeszélését, mely vonz, bá-

job, bármit tegyünk is. Aztán Renan stylussánál szebb, világosabb, kitünőbb nincsen. Az tökéletes, az elegantiának és könnyedségnek a tökélye, egészen egyszerű és természetes. A forrásból ömlik.

— Nehány év óta nyugtalanul tapasztalják Franciaországban, hogy az erkölcstelen irodalom oly ijesztő mérvben burjánzik fel, hogyha ez ellen valamit nem tesznek, veszélyeztetni a francia szellemek még egészséges elemeit. A sajtóban s főleg a regényekben egészen szégyentelenül jelennek meg az alávaló, nemtelen szenvedélyek, melyek az érzéki természetet ingerlik. Ugy látszik, hogy az irodalom színvonala abban a mértékben száll alá, a mint a nevelés terjed a nép között. Az írók helyzete, mely a XVII-ik száz év óta mindinkább javult, teljesen átalakította az irodalmi termékeket. Az írók függetlenek lettek, akarom mondani, nem szenvednek szükség a megélhetésre nézve. Nemcsak mindennapi kenyerüket akarják megszerezni, hanem jóléthez is akarnak jutni s némelyek közülök meg is gazdagodtak tolluk után. De sajnos, hogy sokan az írói pályát csupa eszközzé alacsonyítják. A könyv reájuk nézve egyszerűen pénzkerdésé vált. És mint más kereskedők, ők is tekintettel vannak arra, hogy mi kel el legjobban, miért adnak legtöbb pénzt. Az érték keveset határoz, fődolog az, hogy a mű kapós legyen. Így szállott alá az irodalmi színvonal a trivialisra, a nemtelenre a szégyentelenségig.

És minél inkább alá szállott, annál nagyobb lett a keres'et, a mit aztán bizonyítékul vettek arra, hogy az ily munkák a közönség izlésének megfelelnek. Ebben az egész ügyben mégis leghibásabb a közönség, mely az ily műveket kapkodja. Kielégíteni a közönség izlését, erre törekednek emez írók, s ezzel mentetetik műveik frivolitását. Hanem ez gyenge mentség és ez azt tenné, hogy népünk oda jutott, hogy már csak állati ösztöneinek él és minden gondja csak érzéki vágyainak kielégítése. Hála Istennek, még nem jutottunk idáig. A mi most történik, az csak egyik szerencsétlen következménye ama szomorú emlékü uralomnak, mely Franciaországra oly hosszasan nehezedett. Ez a rabszolgák történelme, kik hirtelen emancipálják magukat, s kik egy hosszason viselt járom alól megszabadulva, egy másik szélsőségbe, szabadosságba esnek.

Hanem vannak jóérzékű emberek, kiket a dolgoknak ez állapota nagyon bánt, s kik elérkezettnek látják az időt arra, hogy eljelenhatást támasszanak az emberi természetnek eme gyalázatos kiszákmányolása ellen.

Egy szövetség alakult most abból a célból, hogy a közönség

lelkiismeretét fölvilágosítsa és fölemelje, az erkölcsöket megtisztítsa; hogy visszahatást gyakoroljon a jelenkori irodalomra. E mozgalom főbb vezetői közül az egyik, a ki annak élén áll, s a ki talán a leghivatottabb arra, hogy az ügynek lendületet adjon, Pressensé. Már maga az a körülmény, hogy ő senator, elésegíti őt, hogy az erkölcstelen irodalom elnyomására munkáljon. Pressensének kimagasló erkölcsi egyénisége, ékesszólása és sáve, melyekkel mindig a közjáváért harczolt, nagy bizalomra jogosítanak e mozgalom eredményei iránt. Adjuk hozzá ezekhez, hogy ez új kereszties hadjáratot a nők fel emelésére a lakult szövetség is pártolja, a melynek vezetője Fallot lelkész, a ki e téren nagy eredménnyel működik. Az új mozgalomhoz már sokan csatlakoztak, és kitűnő nevű egyéniségek. Pressensének kettős célja van: főleg a nagyobb városokban tartandó nyilvános conferentiák tartása által hatni a nagyközönségre és a senatushoz intézendő kérvénnyel hatni a közkormányra, hogy szigorubban alkalmazza a jó erkölcsökre vonatkozó törvényt, mely az 1882-iki toldalékkal a sajtóra is kiterjesztetett. Pressensé már meg is kezdette a conferentiák tartását és Lyonban nagy és megérdemelt sikert aratott. E kezdet csak biztosításul szolgálhat. Pressensé magasan lobogtatta a kereszténység zászlóját, kezét nyújtotta a szabad gondolkozóknak, hogy az erkölcstelen sajtó ellen együtt küzdjenek. Ez oly hatást idézett elő, hogy az egész közönség a leglelkesebben tapsolt neki. Ez azt bizonyítja, hogy mindenki megegyezik abban, hogy már gátot kell vetni az erkölcstelenség sáros hullámainak, melyek elnyeléssel fenyegetnek. Ugy hallom, hogy a katolikusok is egy hasonló társulatot akarnak alakítani, hogy az ő saját módjuk szerint munkáljanak ez ügyben. Mindezeknek a törekvéseknek, remélni lehet, megleendő hatása, az olvasók izlésének javítására. Mikor az áru nem fog kelleni többé, a termelők se fognak több oly portékát előállítani.

— Ugy hiszem, nem jeleztem még Pascal „Provinciales“-inek legújabb kiadását Havet Ernőtől. Pedig ezzel hibáztam, mert Pascalnak a Jezsuiták ellen írt halhatatlan levelei mindig olvasás tárgyai lehetnek és az új kiadó oly jeles író, kit nem lehet mellőzni. Havet egy nagy munkájáról ismeretes, melyet a kereszténység eredetéről írt, s melynek első kötete 1870-ben jelent meg.

Pascal „Gondolatai“-ból már ezelőtt egy néhány évvel rendezett kiadást, mely élénk vitatkozásra adott alkalmat, mivel ő a szövegben több módosítást kísérelt meg. S nem lehet tagadni, hogy némely változtatásai kevésbé igazoltak. S én abban a nézetben is

vagyok, hogy Pascal Gondolatai-nak mesteri kiadása után, melyet Fangère eszközölt, nem is volt mit már jobbá és teljesebbé tenni. A Provinciales-i-ben a helyek bevégezettek s ott nem kellett ezt vagy azt a mondatot kiegészíteni, hanem adni a szöveget úgy, a mint van. Kérdés egyedül csak az lehetett, hogy melyik szöveg fogadtassék el. Mert két szöveg maradt fenn s egymástól nagyon különböző. Az egyik 1656-ból, a mikor leveleinek csak egy részét adta ki, ez az első; és a másik 1659-ből, a mikor művei mind együtt jelentek meg. A második kiadás javított, már akár Pascal tette a javítást, akár más az ő beleegyezésével, mert Pascal még élt akkor. Azonban tudva van, hogy ez a javítás csak politikai okokból történt. Hanem mégis ez a javított szöveg az, melyet a legtöbb kiadó elfogadott. Havet ellenkezőleg, az elsőt fogadta el és jegyzetben adja az eltérő helyeket a másodikból. Az új kiadás nagy érdeme, hogy Havet kiegészítette azokat az idézeteket, melyeket Pascal a Jézsuitákkal folytatott vitájában megrövidített. A Casuisticusoktól vett minden idézet, melyek a szövegben nem teljesek, a lap alján teljességükben közöltetnek. Ez nagy segítség az olvasóra nézve és mutatja, hogy Pascal az idézeteket rövidítve, hiven adta vissza azoknak a helyeknek értelmét, melyeket használt.

Havet nagyértékű általános bevezetést irt a kiadáshoz, mely nemcsak az ő tudosságáról tesz bizonyosságot, hanem arról az őszinteségről és méltatlankodásról is, melylyel ő a képmutatás iránt viseltetik, a hypocrisis iránt, melylyel teli van a casuisticus bölcselem. Ő azt állítja, hogy Pascal Provinciales-i-nek győzelme teljes volt a jezsuita-szellem fölött. Vajjon igaz-e ez? Én nem hiszem. Mert e levelek kiadása után, mit látunk... Avagy nem uralkodtak-e azután is a jezsuiták a király szelleme fölött? Avagy a jezsuita szellem nem kerítette-e hatalmába lassanként az egész francia clerust? Avagy Bossuet gallicanismusa folytatódik e, ha nem is fejlesztve, de nyilvánosan éltetve? Es hogyha a jezsuita szellem annyira legyőzetett, miért most magának Havet nek fölgerjedése a képmutatás és hazugság eme szelleme ellen? Nekem tehát úgy tetszik, hogy a tudós tanár állítása nem egészen pontos. De bármint legyen, Pascal Provinciales-inek eme kiadása kitünő, jobb minden eddig megjelenteknél. A „Gondolatok“-nak Fangère által való kiadásában és Havetnek a „Provinciales“ kiadásában Pascal művei csaknem a maguk teljességében állanak a közönség előtt.

CHARRUAUD.

BUDAPESTI LEVELEK.

I.

Deczemb. 25. 1887.

A mi karácsoni ünnepünkről s az unitarismus állásáról írok oda benn való hitrokoninknak, figyelmöket ránk vonni, az áldozni képeseknek egy nagy célért áldozatkészségét fölbuzditni kívánva, későn bár, a mint ez időszaki folyóirat megjelenése engedi, de tán nem elkésve.

Buzgóságban egyesülve voltunk, ihletve, áhítatos hangulatban. Öröm volt végig nézni közönségünken. Eszembe jutott az evangéliumi mondat: a sokaságnak pedig, mely együtt vala, szívök és lelkök egy vala. Az ur asztalánál 27 férfi, 23 nő jelent meg. Nagy szám ez szülemlő egyházunkban, mely a kezdet és téli közlekedés nehézségeivel, egyszersmind pedig a nagyvárosok dermesztő közönyével küzd. De küzd remények közt, létért és életért sokat áldozva. . . . Az Isten előtt egyenlők közt elől volt Dániel Gábor főispán főgondnok, a ki látogatóba és ünnepelni jött itt élő nevét viselő, országos képviselő fiához. Hajós János helybeli ekkleziiai gondnok, ministeri tanácsos, Bedő Albert országos főerdőmester, ministeri tanácsos, Szentiványi Gyula királyi kuriai bíró, a ki csak nem rég költözött fel a fővárosba s a kiben egyházunk — a mint ügyünk iránti érdeklődése mutatja — erős tagot nyert, Sebes Pál, Buzogány Áron osztálytanácsosok, Székely Ferencz kir. főállamügyészi helyettes, Székely Elek és Ürmösy Miklós ministeri titkárok, Kovács Gyula és Géza ministeri fogalmazók, Telkes Simon, a ki a nők számára egy renaissance stylben készült gazdag aranyozásu kelyhet ajándékozott az ur asztalára, Farkas Sándor, Becsák János és a lassanként növekedő, tanuló, iparos és kereskedő ifju nemzedék. Megjegyzem — minden célzás nélkül — hogy Ferencz Károly kir. kuriai bíró, Halmágyi Sándor, kir. táblai bíró, Végh József, Xantus János, dr. Sebes Károly, és még sok érdemes hitrokonunk, kikre minden jó ügyben számíthatunk, nem volt a gyülekezetben.